

УДК 477 (355)

Кожура Л. О., к.ю.н., доцент кафедри теорії та історії держави і права ДВНЗ “Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана”

До визначення правової природи соціального захисту в Україні

В статті досліджено сутність правової природи соціального захисту в Україні, здійснено співвідношення категорій «соціальний захист» та «соціальне забезпечення». Класифіковано функції, які виконує соціальний захист та наведено його види. Запропоновано авторське визначення даної категорії.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальна допомога, додатковий соціальний захист, види соціального захисту.

В статье исследована сущность правовой природы социальной защиты в Украине, осуществлено соотношение категорий «социальная защита» и «социальное обеспечение». Классифицированы функции, которые выполняет социальная защита и приведены ее виды. Предложено авторское определение данной категории.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обеспечение, социальная помощь, дополнительная социальная защита, виды социальной защиты.

This article explores the essence of the legal nature of social protection in Ukraine, conducted ratio categories of “social protection” and “social security”. Classified function that takes social protection and are its species. The author gives his own definition of this category.

Key words: social protection, social security, social assistance, additional social protection, forms of social protection.

Постановка проблеми. Соціальний захист виступає необхідною складовою функціонування сучасної правової держави, орієнтованої на особистість. Виникнувши ще наприкінці XIX – початку XX ст., сучасна концепція соціального захисту покликана захищати будь-яку особу від економічних та соціальних негараздів внаслідок безробіття, втрати або різкого скорочення прибутку через хворобу, народження дитини, виробничої травми або профзахворювання, інвалідності, старості, втрати годувальника і т.п., в тому числі через події, що відбуваються сьогодні в Україні. Тому питання дослідження природи соціального захисту є досить актуальним, і потребує детального його вивчення.

Стан дослідження. Загальними питаннями дослідження правових категорій “соціальний захист” та “соціальне забезпечення” займалися: В.А. Аралов, В.П. Галаганов, Г.С. Гончарова, В.М. Дурденевський, А.Б. Життлер, М.Л. Захаров, Р.І. Іванова, А.В. Левшин, П.М. Рабинович, Б.І. Стичинський, О.Г. Тучкова, В.Ш. Шайхатдінова та ін.

Виклад основного матеріалу. Соціальний захист населення лежить у площині соціальної функції держави. Основним призначенням соціальної функції є забезпечення людині гідного існування, вільного розвитку особистості, захисту сім’ї, соціальної справедливості і соціальної захищеності. Держава бере на себе обов’язок з надання допомоги слабким і знедоленим, усім, хто неспроможний самостійно заробляти на гідне життя, не має іншого джерела доходу [1, с. 126-129].

Соціальна захищеність у загальному вигляді представляє собою забезпечення державою гарантованого відносного благополуччя будь-якій особі або категорії

громадян [2, с. 22].

Право на соціальний захист є домінуючим соціальним конституційним правом та передбачено Конституцією України, іншими нормативно-правовими актами, як національними, так і міжнародними.

Так, ст. 46 Основного Закону гарантує громадянам право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Загальна декларація прав людини встановлює право кожної людини на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини) [3, с. 22-23].

Пакт про економічні, соціальні і культурні права містить положення, відповідно до яких держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя) [4, с.623].

Аналіз наведеної вище норми Конституції дозволяє зробити висновок, що «соціальний захист» включає в себе «право на соціальне забезпечення».

Необхідно відзначити, що категорія «соціальний захист» в Україні почала широко використовуватись із здобуттям нашою державою незалежності, змінивши термін «соціальне забезпечення». Оскільки останній використовувався за радянських часів та характеризував специфічну організаційно-правову форму соціального захисту, яка здійснювалася безпосередньо державою. В зазначений період термін «соціальне забезпечення» використовувався в широкому розумінні для визначення всієї сукупності соціально-економічних відносин в країні, які стосувалися питань соціального захисту, і в цьому розумінні він визначав весь інститут соціального захисту, який отримав назву «право соціального забезпечення» [5, с. 54]. Одночасно, термін «соціальне забезпечення» у вузькому розумінні використовувався для визначення системи відносин в галузі соціального захисту, пов'язаних із наданням окремих видів забезпечення за рахунок коштів державного бюджету [6, с. 12].

В.А. Аралов та А.В. Левшин розуміли соціальне забезпечення як систему державних та громадських заходів з матеріального забезпечення громадян у старості, у разі настання інвалідності, хвороби, втрати годувальника та в інших випадках, встановлених законом [7, с. 44].

В.М. Дурденевський вважав соціальне забезпечення діяльністю публічної адміністрації, яка спрямована на усунення соціальних небезпек, що загрожують життю й рівню існування різних прошарків населення, шляхом надання їм грошової чи соціальної допомоги [8, с. 10].

Р.І. Іванова визначала соціальне забезпечення як форму розподілу, яка гарантує громадянам на умовах, встановлених в законі, нормальний рівень життєвого і культурного стандарту понад винагороду за працю в старості, при втраті працездатності та годувальника, з метою охорони здоров'я, материнства та дитинства, при потребі в інших видах соціальної захищеності, шляхом справедливого розподілу державою при участі громадських організацій і трудових колективів фондів соціального забезпечення, що утворюються без усяляких вирахувань із заробітку трудящих в основному

за рахунок необхідного продукту суспільства [9, с. 22].

Отже, можемо зробити висновок, що наведені позиції щодо розуміння категорії «соціальне забезпечення» зводились до того, що останнє пов'язане із задоволенням тільки матеріальних потреб осіб, забезпечує грошовою підтримкою населення у випадку настання соціальних ризиків (старість, інвалідність, хвороба тощо).

Необхідно відзначити, що сьогодні серед науковців відбувається дискусія щодо співвідношення категорій «соціальний захист» та «соціальне забезпечення».

Вважаємо, що слід з'ясувати етимологічне походження понять «соціальний», «захист» та «забезпечення».

Так, Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає термін «соціальний» як «пов'язаний із життям та стосунками людей у суспільстві» або «породжений умовами суспільного життя, певного середовища, ладу» [10, с. 1360].

Щодо категорії «захист», довідкова література оперує багатьма визначеннями, проте нас цікавить його розуміння з юридичної точки зору: «захист — дія за значенням захищати, захистити і захищатися, захиститися»; «заступництво, охорона, підтримка [10, с. 432].

Термін «забезпечення» визначається як «постачання чогось у достатній кількості, задоволення у якихось потребах; створення надійних умов для здійснення чого-небудь, гарантування чогось; захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки» [10, с. 398].

Таким чином, з етимологічної точки зору, категорія «забезпечення» бачиться ширшою за категорію «захист». Проте, з'ясовуючи сутність феномену, обмежуватися лише етимологічним значенням вказаних термінів було б неправильним. Полісемічний характер термінів «захист» та «забезпечення» надає можливість застосовувати їх у різних значеннях. Наше дослідження бачиться перспективним у змістовному аспекті.

Г.С. Гончарова стверджує, що «соціальне забезпечення» і «соціальний захист» є синонімами, вони збігаються, і спроби розмежувати ці поняття не виправдані [11, с. 138-140]. Позицію щодо близького смислового навантаження понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» підтримує і Б. І. Стичинський, стверджуючи, що спільним для зазначених відносин є те, що вони мають майновий характер, виникають у зв'язку з обов'язковим забезпеченням за рахунок держави осіб, які цього потребують, і не передбачають взаємних зобов'язань матеріального характеру з боку громадян [12, с. 86-87].

В.П. Галаганов відстоює думку щодо масштабності категорії «соціальне забезпечення», ґрунтуючись на організаційно-правовому аспекті [13, с. 38-46].

Тобто правові категорії, що досліджуються, мають різне наукове тлумачення щодо змісту та співвідношення. На нашу думку, відповідно до ст. 46 Конституції України, термін «соціальний захист» за змістом є ширшим, ніж термін «соціальне забезпечення», так як феномен «соціальний захист» поряд із правом на соціальне забезпечення охоплює такі соціальні права, як право громадян, що потребують соціального захисту, на отримання житла безоплатно або за доступну для них оплату (ч. 2 ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53). Тобто соціальний захист охоплює всі соціальні права в державі.

На підтримку нашої точки зору можна навести наступні позиції науковців, що досліджували зміст цієї правової категорії.

М.Л. Захаров і О.Г. Тучкова вказують, що система соціального захисту населення

є системою більш високого порядку, що включає в себе систему соціального забезпечення; державне соціальне забезпечення розглядається як гарантія соціального захисту населення; соціальне забезпечення є одним із основних способів соціального захисту населення при настанні соціальних ризиків [14, с. 165-167].

А.Б. Життлер зазначає, що сферу дії соціального захисту можна окреслити трьома великими комплексами: соціальне забезпечення, соціальна допомога, додатковий соціальний захист [15, с. 48].

На думку В.Ш. Шайхатдінова, соціальний захист - це діяльність держави та органів місцевого самоврядування, громадських організацій, підприємств стосовно створення сприятливого для людини навколишнього середовища, охорони материнства та дитинства, надання допомоги сім'ї, охорони здоров'я громадян, професійної підготовки громадян, забезпечення зайнятості населення, охорони праці, регулювання заробітної плати та прибутків населення, забезпечення громадян житлом, регулювання права власності громадян, матеріального обслуговування та забезпечення працездатних та інших громадян, які потребують соціальної підтримки [16, с. 5].

Вказане визначення бачиться нам занадто розширеним та наповненим поняттями, що не входять до сфери саме соціального захисту. Так, термін «навколишнє середовище» або довкілля, що визначається як всі живі та неживі об'єкти, що природно існують на Землі або в деякій її частині [17, с. 487] — це поняття не є визначальним для соціальної сфери, доречніше про нього згадувати щодо змісту екологічної сфери. А категорію «професійна підготовка громадян» в той же час доцільніше використовувати як ознаку у сфері трудових відносин, ніж соціального захисту.

Деякі науковці визначають соціальний захист як державну підтримку певних категорій населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, забезпечення відповідного рівня життя шляхом надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш вразливим верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення, забезпечення прийнятних для країни умов життя та праці громадян, у тому числі через установлення соціальних стандартів [18, с. 23].

Ми не можемо погодитись із висловленою позицією, оскільки право на соціальний захист в Україні мають також іноземні громадяни та особи без громадянства, які переселилися з інших держав на постійне проживання в Україну, та особи, які набули статусу біженців.

Також соціальний захист населення розглядається як система економічних, правових, організаційних та інших заходів держави із забезпечення соціальних прав і гарантій громадян, дія якої спрямована на турботу держави та суспільства про громадян, яким потрібна допомога у зв'язку з віком, станом здоров'я, соціальним становищем, недостатнім забезпеченням засобами існування тощо [19, с. 558].

Л.І. Лібанова та О.О. Палій визначають соціальний захист як комплекс організаційно-правових (створення інститутів соціального захисту і законів, які регулюють їх діяльність) та економічних заходів, спрямованих на забезпечення добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах [20, с. 381].

Дана позиція також бачиться спірною, оскільки містить знову ж таки оціночну категорію «добробут», яка може трактуватися неоднозначно, зважаючи на різний прибуток та дохід у суспільстві.

В той же час деякі науковці викладають зміст категорії «соціальний захист» у

широкому, вузькому, спеціальному і додатковому значенні.

У вузькому розумінні соціальний захист розглядається як цілеспрямована діяльність державних структур, соціальних інститутів і окремих осіб по наданню соціальної допомоги і підтримки малозабезпеченим, вразливим соціальним групам, верствам, окремим індивідам, а також окремим демографічним і територіальним групам в найбільш несприятливі соціально-економічні періоди розвитку суспільства [21, с. 15].

На позиції розуміння соціального захисту у широкому розумінні стоять російські науковці Г.Н. Григор'янц та З.П. Замарева. Вони визначають соціальний захист як зміст соціальної функції держави, який становить систему економічних, юридичних, організаційних заходів щодо забезпечення основних соціальних прав людини і громадянина в державі [22, с. 95]. Йдеться про всі заходи держави, спрямовані на забезпечення її соціальної функції. В такому аспекті елементи соціального захисту при-таманні різним сферам суспільних відносин, у яких реалізуються соціальні права громадян, – сферам застосування праці, соціального страхування, соціальної допомоги, охорони здоров'я, освіти, житлової політики.

При дослідженні феномену «соціальний захист» заслуговує на увагу і підхід, розроблений Комісією соціального розвитку ООН. Відповідно до вказаного підходу, соціальний захист розуміється як комплекс стратегій і програм державних і приватних секторів, які здійснюються суспільством у зв'язку з різними непередбачуваними обставинами з метою компенсації відсутності чи суттєвого обмеження прибутків від трудової діяльності, надання допомоги сім'ям з дітьми, а також забезпечення людей медичним обслуговуванням та житлом [23, с. 22-23].

Враховуючи наведене визначення, Комісія соціального розвитку виділяє ряд загальних моментів, а саме: соціальний захист включає в себе комплекс заходів, які застосовуються у суспільстві у якості реакції на ризики і бездоленість, масштаби яких вважаються неприйнятними; в основі соціального захисту лежать такі цінності, як суспільна солідарність, почуття відповідальності і самопомога; соціальний захист має на меті сприяти як подоланню абсолютної бідності та вразливості найбідніших верств населення, так і захищеність тих, хто на даний момент має достатньо високий рівень життя, від наслідків непередбачених потрясінь і подій, пов'язаних із життям людини.

Характеристика категорії «соціальний захист» бачиться нами неповною без зазначення його мети, функцій видів. Так, науковці зазначають, що метою соціального захисту є згладження соціальної нерівності, забезпечення громадян певним набором соціальних благ.

Класифікуються функції, які виконує соціальний захист, за різноманітними критеріями. Так, С.В. Смаль пропонує наступну класифікацію: реально-захисна функція (коли соціальна нерівність існує реально) і попереджувально-захисна (коли соціальна нерівність може виникнути); підтримуюча (надання допомоги вразливим верствам населення) і заохочувальна (як визнання певних заслуг і компенсація за попередню вразливість).

Щодо видів соціального захисту, то в науковій літературі пропонується розподіляти останній на: грошові виплати; натуральна допомога; пільги; субсидії; медична допомога; лікарські засоби, інші вироби медичного призначення, технічні засоби реабілітації, технічні засоби пересування; соціальне обслуговування.

Існує також позиція, відповідно до якої соціальний захист поділяється на: політичний (забезпечує право на об'єднання, політичну інформацію, проведення публічних заходів,

участь у державному управлінні тощо); правовий (судовий захист, захист адвокатів, прокурора, нотаріальне забезпечення); особистої безпеки (захист від стихійних лих, охорона здоров'я, боротьба зі злочинністю, економічний захист); споживчий (забезпечення населення товарами, розвиток торгівлі, регулювання споживчих цін тощо); трудовий (забезпечення можливостей для отримання освіти, професії, працевлаштування, справедлива оплата праці, охорона і безпека праці); побутовий (забезпечення житлом, розвиток транспортних, телефонних комунікацій тощо); морально-психологічний (розвиток культури і мистецтва, інформаційне забезпечення, підтримка сім'ї і шлюбу, допомога самотнім, боротьба з асоціальними явищами та ін.) [24, с. 12].

Проаналізувавши вищенаведене, можемо резюмувати, що: по-перше, сутність соціального захисту населення проявляється не тільки у матеріальному забезпеченні, а й у задоволенні духовних та соціальних потреб суспільства.

По-друге, «соціальний захист» - поняття більш масштабне та включає в себе «соціальне забезпечення». Аргументація даного висновку базується на ст. 46 Конституції України, наведена нами вище, норма якої зазначає, що право на соціальний захист включає право на забезпечення.

По-третє, незважаючи на значну кількість існуючих визначень категорії «соціальний захист», серед науковців відсутній єдиний підхід до його розуміння. Зважаючи на це, пропонуємо авторське визначення вказаної категорії.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можемо зробити висновок про те, що **соціальний захист** — це діяльність по реалізації організаційних, правових, економічних та інших заходів, що спрямовані на захист суспільства від соціальних ризиків та забезпечення таких умов життя, за яких особа почуватиметься самодостатньою соціальною одиницею, матиме змогу розвиватися як фізично, так і духовно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаров А. Поняття соціального захисту / А.Гончаров // Право соціального забезпечення. — 2009. — № 10. — С. 126–129.
2. Административная деятельность федеральных органов налоговой полиции (общая часть) / Под ред. П.В. Дихтеевского. — Вологда: Юридический Центр, 2002. — 221 с.
3. Загальна декларація прав людини: Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь. — К. : Юрінком, 1997. — 125 с.
4. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах // Международные акты о правах человека. — М.: Норма, 2000. — 784 с.
5. Ярошенко І.С. Організаційно—правові форми соціального захисту людини і громадянина в Україні: Дис.. канд. юрид. наук.: 12.00.07 / Ярошенко Ірина Станіславівна — Київський національний економічний університет — К., 2006. — 219 с.
6. Андреев В.С. Право социального обеспечения в СРСР: Учебник. — М.: Юридическая литература, 1987. — 352 с.
7. Аралов В.А. Социальное обеспечение в СССР / В.А. Аралов, А.В. Левшин. — М.: Госполитиздат, 1959. — 95 с.
8. Дурденевский В. Лекции по праву социальной культуры / Дурденевский В.М. — Л., 1929. — 84 с.
9. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Иванова Р.И. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. — 176 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [голов. ред. В.Т.Бусел, редактори&лексикографи В.Т.Бусел, М.Д.Василега&Дерибас, О.В.Дмитрієв, Г.В.Латник, Г.В.Степенко]. — К. : Ірпінь : Перун, 2005. — 1728 с.

11. Рабинович П. Природне право: діалектика приватного й публічного / П. Рабинович // Право України. — 2004. — №9. — С. 61–63.
12. Гончарова Г.С. Підручник з пенсійного забезпечення є, але чи є пенсійне право? / Г.С. Гончарова, В.В. Жернаков, С.М. Прилипко // Право України. — 1998. — № 12. — С. 138 – 140.
13. Стичинський Б. Право соціального забезпечення: проблеми становлення і розвитку / Б. Стичинський // Право України. — 2002. — № 6.— С. 86–87.
14. Галаганов В.П. Российское социальное обеспечение: проблемы и перспективы развития / В.П. Галаганов // Государство и право. — 1992. — № 12. — С. 38 - 46.
15. Право социального обеспечения России // Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. 2-е изд., испр. и перераб. — М.: изд-во БЕК, 2002. — 560 с.
16. Життлер А.Б. Організація соціального забезпечення у Франції. — К: — ІДУС при КМ України, 1995. — 100 с.
17. Шайхатдинов В.Ш. Право социального обеспечения Российской Федерации: Учеб пособие. — Екатеринбург: Пресса А, 1996. — 395 с.
18. Мала гірнича енциклопедія: в 3-х т. — Т.2/ За ред. В.С. Білецького. — Донецьк: «Донбас», 2004. — 640 с.
19. Дідківська Л.І. Державне регулювання економіки: навч. посіб./Л.І. Дідківська, Л.С. Головка. — К.: Знання-Прес, 2000. — 209 с.
20. Нагребельний В.П., Болотіна Н.Б. Соціальний захист // Юридична енциклопедія: В 6 т. — Т.5.— К., 1998. — 650 с.
21. Лібанова Л. Ринок праці та соціальний захист / Л. Лібанова, О. Палій. — К.: Основи, 2004. — 491 с.
22. Икингрин Е.Н. Социальная защита населения северных городов России: теория, методология, практика/ Е.Н. Икингрин, Ф.М. Неганов. — Уфа: БГУ, 2001. — 345 с.
23. Григорьянц Г.Н. Социальная защита населения в России: становление и развитие / Г.Н. Григорьянц, З.П. Замарева. — М.: Союз, 2004. — 207 с.
24. Усиление социальной защиты и уменьшение уязвимости в условиях глобализации в мире: Доклад Генерального Секретаря Комиссии социального развития ООН. 39 сессия. М.: Юркнига. — 2001. — 120 с.

